

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י (דה"א י; דה"ב לה 20-27)*

יצחק (איציק) עמר

הצגת הבעיות

שני התיאורים של מותם של שאול (שמ"א לא 1-6) ויאשיהו (מל"ב כג 29-30) טומנים בחובם קשיים גדולים. מותו של שאול מתרחש דווקא בשעה שבה נדמה היה כי הוא חוזר לימיו הטובים טרם הכישלון במלחמת עמלק,¹ ואין המספר המקראי מסביר לנו מה הייתה הסיבה שבעטיה נגזר על שאול למות.² באשר ליאשיהו – העניין קשה אף יותר: יאשיהו מייצג קרוב לוודאי את המלך הצדיק ביותר בעידן שלאחר דוד ושלמה, מעין 'דוד שני',³ ולכן שתיקתו הרועמת של המחבר בדבר מותו של יאשיהו בוודאי דורשת הסבר שחסר מן הספר.⁴

* תודה מיוחדת לפרופ' מיכאל אביעוז ולד"ר יסכה זימרן שעברו על המאמר והעירו הערות מועילות.

1 ראו למשל בדברי הסיכום של סימון (1988, עמ' 169): 'האפיזודה של שאול בעין דור פותחת בהסתרת זהותו ובהתכחשות לערכיו ומסיימת בשיבה מחודשת לאמת הפנימית שלו כמלך ישראל'.

2 לדעת זלבסקי אכן יש קושי בעובדה שהמספר אינו טורח להסביר מדוע דווקא עכשיו מת שאול, אך קריאה מוקדמת בדברי שמואל (שמ"א כח 17-19) חושפת כי הסיבה לכך הייתה המלחמה בעמלק. ראו: זלבסקי (1989), עמ' 456. ברם השוו לדברי הרצברג (1964, עמ' 220), שטען כי הפסוקים שעליהם מסתמך זלבסקי הם תחיבה מאוחרת. אכן, תליית מיתתו של שאול בחטא עמלק בעייתית עד מאוד. ודוק: אם החטא בעמלק חייב אותו מיתה בידי שמים, יש לתמוה מדוע הושג על שאול העונש דווקא בנקודת זמן זו שמרוחקת מרחק רב כנראה מהחטא עצמו.

3 לאטו (1992), תכופות.

4 פרוסט (1968) כינה את מותו של יאשיהו 'קשר של שתיקה'. לדעתו, המחבר הסתיר בכוונה תחילה את סיבת מותו מטעמים תיאולוגיים (עמ' 382). וראו: אביעוז (2007), עמ' 357-366.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

תשובות מסוימות לקשיים הללו קיימות בנוסח של הכרוניסט.⁵ נאמן לתפיסתו, שעל פיה בדרך כלל קיים קשר קבוע, ברור ומידי בין החטא לעונש, תלה הכרוניסט את מותו של שאול "בַּמַּעַלּוֹ אֲשֶׁר מָעַל בַּה' עַל דְּבַר ה' אֲשֶׁר לֹא שָׁמַר וְגַם לְשֹׂאֵל בָּאוֹב לְדַרוֹשׁ וְלֹא דָרַשׁ בַּה' וַיִּמְתָּהוּ" (דה"א י 13-14),⁶ ואת מותו של יאשיהו בעובדה שלא "שָׁמַע אֶל דְּבַרֵי נְכוּ מִפִּי אֱלֹהִים וַיָּבֵא לְהַלְחֵם בְּבִקְעַת מְגֵדוֹ" (דה"ב לה 22).

אולם הצדקת מותם של שאול ויאשיהו על ידי הכרוניסט אינה מצליחה לטשטש קשיים נוספים בשני הסיפורים. בסיפור מותו של שאול, אנו נתקלים בשתי בעיות:

1. מדוע בחר הכרוניסט להביא כמעט מילה במילה מתוך המצע בספר שמואל רק את הסיפור העוסק במותו ובתבוסתו של שאול במלחמתו האחרונה נגד הפלישתים?⁷
2. אחת התפיסות הרווחות במחקר דה"י היא שהכרוניסט ביקש להאדיר את דוד ואת שושלתו.⁸ אם כן, מדוע התייחס בכלל לשאול? הלא מן הדין היה להתעלם ממנו לחלוטין?⁹

5 אשר לשאול, פסוקים 13-14 הם קרוב לוודאי בבחינת כתיבה עצמית של הכרוניסט, שלא כדעתו, הו, הסבור כי הפסוקים הללו הופיעו במקור המשותף שממנו שאבו הכרוניסט והדוטרונומיסט את הסיפור. ראו: הו (1995), עמ' 104-106. באשר לסיפור מותו של יאשיהו סבור ויליאמסון כי הכרוניסט לא המציא מדעתו את הדברים. הוא חושב כי הסיפור בדה"י משקף התפתחות מאוחרת של ספר מלכים, שלא באה לידי ביטוי במהדורת ספר מלכים כפי שהיא לפנינו היום. ראו: ויליאמסון (1982א). והשוו מנגד לביקורת (המוצדקת ברובה) של בג (1987). התפיסה במאמר זה היא כי המצע ששימש את הכרוניסט הוא ספרי שמואל-מלכים במתכונת שקרובה במידת מה לזו שיש בידינו היום.

6 מכאן אילך כל הפניה לספר דברי הימים א' תהיה לפי פרק ופסוק בלבד.

7 סאבו (2013), עמ' 45. השאלה מתחדדת במיוחד לאור הפתיחה הרמטית של הסיפור שאינה הולמת לכאורה את המעבר בין הסוגה של החלק הראשון (רשימות היחש) ובין הסוגה של החלק השני (הסיפורים על דוד ושושלתו).

8 תפיסה זו קיבלה משקל מיוחד אצל ולהאוזן ומשם התפתחה לכיוונים נוספים. ראו: ולהאוזן (1885), עמ' 182.

9 קנופרס (2004), עמ' 525. על שאלה זו, השוו למשל את הדיון אצל ויילי (1972), עמ' 9 ואילך) ומוזיס (1973), עמ' 17 ואילך) על תחיבה אפשרית של הפרק כולו.

אף דברי הכרוניסט על אודות מותו של יאשיהו מעלים קשיים נוספים:

1. כיצד היה אמור יאשיהו להבין כי פרעה נכה הוא המדבר אליו בשמו של אלוהי ישראל?¹⁰ השאלה מתחדדת כאשר אנו מגלים כי בכל המקרים האחרים בספר שבהם באה אזהרה שלא לצאת למלחמה היא באה מפי נביא או מלך יהודה/ישראל ולא מפי מלך זר כדוגמת פרעה מלך מצרים.¹¹
2. גם אם חטא יאשיהו באי שמיעת דברי אלוהים שהגיעו אליו מפיו של פרעה, מדוע הוטל עליו עונש כה חמור? מדוע לא עמדה ליאשיהו צדיקותו כפי שעמדה לחזקתו סבו שאף עליו מסופר כי "גבה לבו" (דה"ב לב 25) ובכל זאת ניצל מעונש?
3. האם יש בגרסה הכרוניסטית של הסיפור יישוב כלשהו לסתירה לכאורה בין המוות האלים של יאשיהו ובין נבואתה של חולדה שהבטיחה כי הוא ימות "בשלום"?

שאלות אלו העסיקו חוקרים רבים וניתנו להן תשובות רבות.¹² לטעמי, חולשתן של התשובות נובעת בראש ובראשונה מפני שהן מבקשות לעסוק בכל פרשה וקשייה בנפרד. להלן אבקש לטפל בכל פרשה בנפרד אך בעיקר לכרוך אותן יחד וכך להרחיב את נקודת המבט על שתיהן. דומני כי חיבור שתי הפרשיות הללו מעלה תובנות חדשות וממילא גם תשובות חדשות שיש בהן כדי לחשוף צדדים נוספים בתפיסה התיאולוגית של הכרוניסט. אבקש לטעון כי לדעת

10 מקנזי (2004), עמ' 365. והשוו להסברו של רודולף (1955), עמ' 322 הערה 9. וראו אצל שנידווינר (1995), עמ' 121-122. לדעת שנידווינר, הכרוניסט האמין, בניגוד לפרשנות הברתרמקראית, שגם מלך זר כדוגמת פרעה נכה מסוגל לשמש שליח על מנת למסור את דברי האל. וכך אצל בן-צבי (2006), עמ' 277-278. ראוי לציין כי לדעת יפת (1997), עמ' 40-41) האלוהים המופיע כאן הוא אלוהי מצרים ולא אלוהי ישראל. אמנם פירוש זה קשה מעט, שכן הוא מניח שהכרוניסט השתמש שלוש פעמים בשם אלוהים תוך כדי דיבור, ובשתי הפעמים הראשונות (דה"ב לה 21) הוא מכוון לאלוהי פרעה ובפעם השלישית (שם 22) הוא מכוון לאלוהי ישראל.

11 למשל, דה"ב יא 4-1; יג 4-12; יח 16-22; כה 17-24. אכן, בספר עזרא החיצוני א 28 מצוין כי יאשיהו לא שמע בקול ירמיהו הנביא ובשל כך מת במלחמה. לדעת מקנזי (1985), עמ' 188), זאת גם הקריאה הנכונה. אמנם ספק אם דבריו של מקנזי עומדים במבחן הביקורת. הדעת נותנת כי מחבר ספר עזרא החיצוני הרגיש בעצמו בכעיה הטמונה בעובדה שמסר אלוהי נשלח בידי מלך זר, ועל כן ייחס זאת לירמיהו. ראו: טלשיר (1996), עמ' 232.

12 ראו הספרות להלן.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

הכרוניסט סיפור מותו של שאול וסיפור מותו של יאשיהו הם בבחינת אבני גבול שבאו לתחום את שושלת המלוכה הישראלית שראשיתה בשאול וסופה הלכה למעשה ביאשיהו. בין שני הסיפורים הללו קיימים קשרים הדוקים הן מן הצד הלשוני והן מן הצד התמטי, ויש בהם כדי לחזק את המעגל הספרותי הזה.

סיפור מותו של שאול

סיפור מותו של שאול בדה"א י הוא היחידה הארוכה ביותר בספר זה העוסקת מתחילתה ועד סופה בשאול. להוציא כמה שינויים שאעמוד עליהם להלן, סיפור זה נשען רובו ככולו על המצע בשמ"א פרק לא 1-13.¹³ מחבר ספר שמואל תיאר את תבוסת שאול ואת מותו באמצעות פעלים דרמטיים מהשדה הסמנטי של המלחמה וכך הטעים את הקושי האדיר שעמו הוצרכו להתמודד שאול ובניו. דומה כי דווקא מתוך הקושי הזה מצליח שאול להותיר את חותמו. הוא נותר לבדו ונלחם עד לרגעיו האחרונים חרף כל הקשיים בלי לנטוש את המערכה. החלטתו לשים קץ לחייו תחילה בעזרת נושא כליו ולאחר מכן בכוחותיו האחרונים הייתה החלטה אמיצה שמטעימה כי לא מת כאחד האדם אלא כאיש מלחמה על חרבו.¹⁴

גם בנוסח של הכרוניסט (דה"א י 1-13) לא נעדרים תיאורי הכאוס והתבוסה. גם הוא מרבה להשתמש בפעלים מהשדה הסמנטי של התבוסה ושל המוות, ואף הוא לא חוסך בתיאור תוצאותיה האיומות של המערכה האחרונה שבה נלחם שאול.¹⁵

את הנוסחים בין שני הסיפורים הללו השוו זה מכבר כמה חוקרים.¹⁶ יש לזכור כי לא את כל השינויים אפשר לזקוף לכוונות אידיאולוגיות-מגמתיות של הכרוניסט אלא לרצונו ללטש את הטקסט, לסלק ממנו בעיות לשוניות או כפילויות מיותרות ופעמים אף להמיר את הכתוב לעברית מאוחרת שרווחה

13 שלא כתפיסתו (1994).

14 על אודות גבורתו של שאול כפי שהיא משתקפת במלחמה הזו ראו למשל: גאן (1980), עמ' 111; אדלמן (1991), עמ' 279 ואילך; גרין (2003), עמ' 421, 437 ואילך.

15 בתיאור של הכרוניסט מצויים 27 פעלים מהשדה הסמנטי של המוות והמלחמה לעומת 29 פעלים בתיאור של הדויטרונמיסט.

16 למשל, יפת (1993), עמ' 222-229; הוא (1994), עמ' 85 ואילך; קנופרס (2004), עמ' 517-519; קליין (2006), עמ' 282-289.

בימיו.¹⁷ בכל זאת אבקש לתת את הדעת לכמה הברדלים בין שני הנוסחים שהצד השווה שביניהם הוא שכולם באים לרכך את התבוסה ולהציג את שאול באור חיובי.

* פסוק 1 – השינוי בין "וינסו אנשי ישראל" בלשון רבים בספר שמואל ובין "וינס איש ישראל" בלשון יחיד בדה"י יכול שהוא משקף תיקון לשוני בלבד. ברם דומני כי בשימוש בלשון היחיד "וינס" ובביטוי "איש ישראל" מבקש הכרוניסט להמעיט בגודל התבוסה נגד הפלשתים ולהראות שלא כל אנשי ישראל ברחו אלא רק קבוצה קטנה.¹⁸

* פסוק 3 – הכרוניסט השמיט את המילה "מאד" שבאה לאחר המילה "ויחל". המילה "ויחל" סובלת שני פירושים: יש שפירשו אותה משורש ח-ל-ה/י במשמעות של מחלה או פציעה;¹⁹ ויש שפירשו אותה משורש ח-י-ל במשמעות של פחד.²⁰ לפי הפירוש במשמעות מחלה הרי בספר שמואל מתוארת פציעתו של שאול כאנושה ("ויחל מאד"), ואילו הכרוניסט נמנע מלתאר כך את מצב פציעתו (כמו בדה"ב יח 34). ולפי הפירוש מלשון פחד הרי בספר שמואל מדווח כי שאול פחד מאוד, ואילו הכרוניסט המעיט את מידת הפחד.

* פסוק 7 – הכרוניסט מציג את הבריחה מפני הפלשתים בהיקף מצומצם ואינו מרחיב את מעגל הבורחים ל"עבר העמק ועבר הנהר" כפי שמופיע בספר שמואל אלא ל"עמק" בלבד.²¹

* פסוק 9 – הכרוניסט נמנע מלהזכיר במפורש את כריתת ראשו של שאול, אף שהוא מזכיר לאחר מכן את נשיאת ראשו הכרות. ייתכן שנהג כך מפאת כבודו של שאול וכדי להימנע מההשוואה הבלתי נמנעת עם גורלו של גלית (שמ"א יז 51).

17 לסיכום ההברדלים הלשוניים בין שני הנוסחים ראו: דירקסן (2005), עמ' 162-167.
 18 הביטוי "איש ישראל" איננו מורה על כלל אנשי ישראל אלא על אנשי הצבא בלבד. ראו: גרסיאל ואחרים (2002), עמ' 148.
 19 למשל רודולף (1955), עמ' 92.
 20 למשל יפת (1993), עמ' 223.
 21 מוזיס (1973), עמ' 23, סבור כי המילה "בעמק" ללא הפירוט המופיע במצע מלמדת כי התבוסה כאן הייתה מוחלטת, וכי כל הערים באזור זה הובסו. מסופקני אם אפשר לתלות במילה אחת משמעות רחבה כל כך.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

* פסוקים 9-12 – הכרוניסט מבקש להדגיש כי החלק היחיד של שאול שנלקח משדה הקרב היה ראשו. הוא מציין כי את גולגולתו תקעו בבית דגון ולא את גופתו. בשל מציאות זו מעשיהם של אנשי יבש גלעד לא היו בבחינת מבצע חילוץ נועז שכלל הליכה במהלך הלילה וטיפול על חומת בית שאן או כניסה אל תוך מקדש דגון אלא הגעה אל שטח המלחמה השומם ואיסוף גופתו שנותרה שם. כמו כן בספר שמואל רק כמה מאנשי יבש גלעד שמעו מה אירע לשאול, ואילו בנוסח של הכרוניסט "כל" אנשי יבש גלעד היו שותפים לידיעה על מצבו של שאול. ולבסוף – גופתו של שאול זוכה לטיפול אחר לפי כל נוסח: בנוסח שבשמואל גופתו נשרפת, ואילו בנוסח שבדברי הימים אין לכך זכר. ההסבר האפשרי הוא שהכרוניסט ביקש גם במקרה זה לשמור על כבודו של שאול, מפני שבזמנו שרפת גופות לא נהגה עוד בישראל.²²

וכך סיכמה יפת כמה מן ההבדלים:²³

ככלל, העיבוד של הכרוניסט לסיפור מחליק את הקצוות הבעייתיים וממתן את התיאורים הקיצוניים: היקף התבוסה, הביזוי של שאול ובניו, ההתפשטות הגאוגרפית של הפלישתים וסיפור הגבורה של אנשי יבש גלעד. כל אלו רוככו באמצעות שינויים שנבחרו בקפידה.

ברם, נשאלות כמה שאלות, וכבר שאל כמה מהן הו:²⁴

מדוע הקטין הכרוניסט את תבוסתם של בני ישראל? מדוע צמצם את התפשטותם הגיאוגרפית של הפלישתים? מדוע המעיט מגבורתם של אנשי יבש גלעד?

אציין כי תשובתו של הו לשאלות לעיל אינה מקובלת עליי. לדידו הגישה הרווחת במחקר שרואה בסיפור בשמ"א לא 1-12 את המצע (*Vorlage*) של

22 השרפה שמופיעה אצל אסא (דה"ב טז 14) ואצל יהורם (שם כא 19), עניינה שרפה טקסית של מרכיבים שהובאו עם הנפט, כפי שמוכח אצל אסא. על המנהגים בעניין שרפת אדם ראו ספרות נרחבת אצל אביעזר (2009), עמ' 285-293. דרייבר סבר כי גופותיהם של שאול ובניו לא נשרפו ממש, והשרפה הנזכרת אצלם אינה אלא שרפת עץ ששימש לחנוט אותם. ראו: דרייבר (1954), עמ' 314-315.

23 יפת (1993), עמ' 228-229.

24 הו (1994), עמ' 102.

הכרוניסט היא מקור הבעיות, ועל כן מן הראוי להניח כי לשני הנוסחים היה מצע משותף, והנוסח בדברי הימים הוא הקרוב אליו ביותר. ברם, במקום לטעון כי ספר שמואל וספר מלכים לא שימשו מצע של הכרוניסט, לטעמי יש לחפש את התשובות לשאלות לעיל במגמת הכתיבה של הכרוניסט. הצד השווה בכל השינויים שהזכירו יפת והו הוא אחד: הכרוניסט ביקש להציג תיאור מרוכך למותו של שאול יותר מן התיאור שהציג מחבר ספר שמואל. הוא השמיט כמעט באופן שיטתי את כל הפרטים שמהם עולים פגיעה או זלזול כלשהם בכבודו של שאול. תבוסתו של שאול לא הייתה קשה מדי, הוא לא פחד מאוד או לא נפצע קשה, לא מתוארת כריתת ראשו, וגופו לא נשרף באש. כמו כן הכרוניסט השמיט חלקים מסוימים מסיפור הגבורה של אנשי יבש גלעד. אמנם יצאו לשטח "כל איש חיל" אך אלו לא נדרשו לטפס על חומת בית שאן או ללכת בלילה (כפי שעולה משמ"ב כא 12) אלא רק לחזור לזירת הקרב שכנראה כבר הייתה ממילא נטושה ולהביא משם את גופותיהם של שאול ושלוש בניו. בעשותו כן הסב הכרוניסט את המיקוד מגבורתם של אנשי יבש גלעד אל גבורתו של שאול.²⁵

נחזור לשאלות שבהן פתחנו את המאמר לעיל: מדוע בחר הכרוניסט לעצב דווקא כך את דמותו של שאול? ומדוע בחר להביא כמעט מילה במילה מתוך המצע את סיפור מותו דווקא?

אתחיל מן השאלה השנייה: פון־ראד, רודולף, רוטשטיין והנל סבורים כי המגמה בהבאת סיפור הכישלון של שאול במלחמה מול הפלשתים היא להבליט

25 אני מסכים בעניין זה עם דבריה של אמית, שמעשי גבורתם של אנשי יבש גלעד צומצמו אצל הכרוניסט, אך חלוק על טעמה. לדעת אמית הקטנת מעשי הגבורה של אנשי יבש גלעד מנטרלת את הנאמנות הטוטאלית של חיילי שאול בכלל ושל אנשי יבש גלעד בפרט לשאול מלכם, כפי שהיא מתבטאת בספר שמואל. ראו: אמית (2006), עמ' 650. מנגד אני סבור כי ההמעטה במעשי הגבורה של אנשי יבש גלעד בא כדי להבליט את גבורתו של שאול שטושטשה בספר שמואל מחמת המעשה ההרואי של אנשי יבש גלעד. כמו כן אינני מסכים עם אמית הסבורה שמלאכת העיבוד של שמ"ב פרק לא בידי הכרוניסט מעידה על השיטיות בחדר־צדדיותו של בעל דברי הימים, שלא הסתפק רק בפסוקי סיכום נגד שאול וביתו, אלא הקפיד על הכנסת שינויים דקים לאורך הסיפור במטרה לעצב את התיאור על מות שאול כמסמך מכפיש וליטול ממנו את אפקט ההרואי והטראגי. ראו: אמית (2007), עמ' 8. לטעמי הכנסת השינויים מיטיבה עם דמותו של שאול ואינה מכפישה אותו כלל ועיקר.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

את הצלחתו של דוד.²⁶ ברם התזה שלהם עומדת למבחן כשהכתובים מתעלמים במופגן מהמצע בשמואל ומציגים את שאול באור חיובי. ואף אם נניח כי כמה מהכתובים הללו משניים, כפי שאכן סבר רודולף,²⁷ הרי נותרה בעינה העובדה כי פרק י מציג את שאול באור חיובי יותר מהמצע, וכך פרט לפסוקי החתימה בסוף הסיפור (13-14) אין לדבר על מצג שלילי שבא להבליט את הפער בין שאול לדוד.

לדעת מוזיס, פרק י הוא מפרקי המפתח של ספר דה"י, שכן הוא משמש מעין סיפור פרדיגמה שבאמצעותו יש לבחון מכאן ואילך את התנהגותם של העם והמלך.²⁸ הפרק עומד אפוא בפני עצמו ואין לו בהכרח זיקה ישירה לפרקים על דוד שבאים אחריו. הפסוקים החיוביים על שאול משניים בעיני מוזיס ההולך בעקבות רודולף. דומני כי השאלה לגבי תפיסתם של רודולף ופון-ראד את העיצוב החיובי של דמות שאול בפרק י רלוונטית גם לתפיסתו של מוזיס.

שרה יפת מניחה כי סיפור מותו של שאול משמש מעין גשר בין מלכותו של שאול למלכותו של דוד. מכאן שהסיפור הובא מפני שהכרוניסט ביקש ליצור המשכיות בין מלכות שאול למלכות דוד.²⁹ אף שאני מסכים עם יפת, קיים קושי לא מבוטל בדבריה. אם בהמשכיות בלבד עסקינן, מדוע סטה הכרוניסט לעתים במידה ניכרת כל כך מהמצע שלו בכל אותם פרטים הנוגעים לשאול? דומה שטיעוניה של יפת יכולים היו להיות תקפים באותה מידה גם אם הסיפור המקביל בספר שמואל היה מובא ככתבו וכלשונו, ולחלופין אילו הביא הכרוניסט רק את שני הפסוקים האחרונים העוסקים בסיבת מותו.³⁰

זלבסקי סבור כי הסיפור בדה"י נשען במידה רבה על ההקשר הרחב בספר שמואל, כלומר על השיחה האחרונה בין שאול לשמואל לאחר ששאול חטא בדרישה באוב. דבריו של שמואל מתקיימים אפוא הלכה למעשה בסיפור מותו של שאול, ומכאן שהעברת שרביט המלוכה לדוד נצפתה עוד קודם לכן בדברי

26 רוטשטיין והנל (1927), עמ' 199; פון-ראד (1930), עמ' 79; רודולף (1955), עמ' 96.

27 לדעת רודולף (1955), עמ' 44-46, 81) רק הפסוקים המקבילים למצע בספר שמואל יצאו מתחת ידו של הכרוניסט.

28 מוזיס (1973), עמ' 41 ואילך. בעקבות כך מכנה מוזיס את אחז 'שאול שני' (שם עמ' 186-189). והשוו: זלבסקי (1989), עמ' 451-452.

29 יפת (1997), עמ' 317. בהמשך הסיקה יפת כי לא רק מלכות דוד היא מלכות ה' על ישראל אלא עצם מוסד המלוכה. (עמ' 319). דבריה אלו חשובים ועוד ישמשו להלן.

30 והשוו גם לזלבסקי (1989), עמ' 450.

שמואל: "וַיַּעַשׂ ה' לוֹ פֶּאֶשֶׁר דְּבַר בְּיַדִּי וַיִּקְרַע ה' אֶת הַמַּמְלָכָה מִיַּדְּךָ וַיִּתְּנָהּ לְהַעֲדָה לְדָוִד" (שמ"א כח 17). מותו של שאול בידי ה' מסיר את החשד שמא דוד היה שותף בדרך כלשהי למיתתו, שכן בידו של ה' להעלות אדם לכס המלוכה ובידו גם להורידו ממנו. זוהי החלטה אלוהית בלבד, ולאדם אין בה שליטה כלל.³¹

קנופרס, ובמובן מסוים גם יונקר,³² יצרו סינתזה בין הגישות של יפת, פון-ראד ומוזיס. כך, למשל, לדעת קנופרס יש לבחון את סיפור מותו של שאול בשני ממדים: בממד ההיסטוריוגרפי ובממד האקטואלי. בממד ההיסטוריוגרפי הוא סבור כי מוסד המלוכה כשלעצמו נשאר בחשיבותו, ואילו שאול חטא כמלך יחיד ועל כן הורד מעל במת ההיסטוריה לטובת דוד. במישור האקטואלי הוא מרחיק עד לתקופה הפרסית וחושב שיש כאן מסר לתושבי פחוות יהוד. קנופרס מדגיש את חשיבותו של שבט בנימין בפחוות יהוד בעיקר לאור ממצאים ארכיאולוגיים שיש בהם כדי ללמד כי ארץ בנימין לא נפגעה במידה רבה מן החורבן.

לסיכום הוא כתב:³³

בהתמקדות על הקרב האחרון של שאול, המחבר מעמיד את מלכותו של שאול באור שלילי. שאול הופך לפרדיגמה שלילית כיצד אין למלוך על העם. הרחיה של המלך הראשון היא אסון לאומי. תקופת כהונתו של שאול קבעה תקדימים מאיימים על מי שיפר את דברי האל. אך לא שבט בנימין, אלא מעשיו של אחד מבניה עומד כאן לדיון.

אף שאני מסכים עם הכיוון הכללי של קנופרס שיש לבחון את סיפור מותו של שאול בשני ממדים, כפי שלכאורה צריך לנהוג בכל סיפור המופיע בדה"י, הרי אני חלוק עליו במסקנותיו. כפי שהודגם לעיל, סיפור מותו של שאול אינו יוצר בהכרח פרדיגמה שלילית כיצד אין למלוך על העם. ואם כן מדוע הובא סיפור מותו של שאול? מקובלים עליי דברי יפת שהבאת סיפור מותו של שאול באה ללמד ששאול הוא חלק בלתי נפרד ממוסד המלוכה הישראלי. ברם, כאמור, לפי דבריה לא ברור מדוע נערכו שינויים מתוך המצע, ודי היה לכאורה רק בהזכרת מיתתו של שאול והעברת המלוכה לדוד. הבאת הסיפור כולו אומרת דרשני!

31 זלבסקי (1989).

32 יונקר (2010), עמ' 294-296. ההבדלים בין יונקר לקנופרס נוגעים בעיקר לשאלה מה הוא המסר של הסיפור לתושבי פחוות יהוד.

33 קנופרס (2006), עמ' 210.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

לטעמי, הכרוניסט ביקש להאדיר את שאול המלך ועל כן הוא מביא את הסיפור כולו בשינויים מתבקשים. הוא פועל להבליט את גבורתו של שאול ולצמצם את גבורתם של אנשי יבש גלעד; הוא ממתן את התיאורים על חומרת פציעתו ומשמיט את עריפת ראשו ושרפת גופתו ומשתדל ככל הניתן לגמד את התבוסה לפלישתים ולהעמידה בפרופורציה. בעיני הכרוניסט שאול כשל בדרישת האל ובשל כך גם הועבר מתפקידו, אך בדבר אחד אין להטיל בו ספק: הוא נלחם רוב ימיו על מנת לחסל את אויבי העם ולבסס את השקט ואת העצמאות המדינית של תושבי הארץ. שאול נלחם נגד העמונים במזרח, נגד העמלקים בדרום, נגד הפלישתים במערב ועוד מלחמות אחרות. שאול, המלך הישראלי הראשון, לא נלחם מלחמות הגנה מקומיות כפי שעשו לפניו השופטים אלא מלחמות חוזרות ונשנות על מנת להציל את כל ישראל מכל אויבו מסביב (שמ"א יד 47). עובדה זו יש בה די והותר על מנת לראות בשאול מלך לגיטימי שאמנם כשל בדרישת ה' אולם גם הראשון שביקש ואף הצליח להניף את דגל העצמאות המדינית במלחמותיו נגד עמים זרים בארץ ומחוצה לה. אם כן, בהביאו את סיפור מותו של שאול במלואו עלה בידי הכרוניסט לתפוס 'שתי ציפורים במכה אחת': הוא הדגים את היותו של שאול איש מלחמה שנלחם עבור עמו עד טיפת דמו האחרונה וגם שהיה המלך הישראלי הראשון. כך יובן מדוע מזכיר הכרוניסט עוד שלוש פעמים בספר – אם ברמז אם בפירוש – את מלחמותיו של שאול:

- א. הכרוניסט מציין כי שאול נמנה עם המנהיגים ואנשי הצבא שתדמו לבניית בית המקדש: "וְכָל הַהִקְדִּישׁ שְׂמוּאֵל הִרְאָה וְשָׂאוּל בֶּן קִישׁ וְאַבְנֵר בֶּן נֵר וְיֹאָב בֶּן צְרוּיָה" (כו 28). על פי הפסוק שקדם לפסוק הזה באו ההקדשים הללו "מן המלחמות ומן השלל" (שם 27).³⁴
- ב. הכרוניסט מזכיר את המלחמה של שאול נגד סרני פלשתים: "וּמִמְנַשֶׁה נִפְלוּ עַל דָּוִד בָּבָאוּ עִם פְּלִשְׁתִּים עַל שָׂאוּל לְמַלְחָמָה וְלֹא עֲזָרָם כִּי בְעֶצֶה שְׁלַחְהוּ סַרְנֵי פְּלִשְׁתִּים לֵאמֹר בְּרָאשֵׁינוּ יְפוּל אֶל אֲדֹנָיו שָׂאוּל" (יב 19).
- ג. ברשימת היחס של בני ראובן מציין הכתוב את המלחמות שבני ראובן קיימו בימי שאול עם ההגראים (ה 10). נראית לי בעניין זה דעתו של קיל

34 עדיין נשאלות שאלות: מדוע בכלל נתרם שלל על ידי האנשים הללו לטובת מקום שעדיין לא היה קיים? היכן נצבר השלל? ועוד יותר מכך: מדוע ביקש הכרוניסט לכלול את שאול בהכנות לבניית המקדש? ראו: קליין (2006), עמ' 495.

הסבור כי הכתוב בא לציין לא רק את התקופה שבה התרחשה המלחמה אלא בעיקר ששאל עצמו היה שותף לה בדרך כלשהי.³⁵

לפרט א ולפרט ג אין כלל רמז במצע בספר שמואל. לטעמי, הבאתם משרתת את מטרתו של הכרוניסט להציג את שאל כאיש מלחמה וכמצביא שקנה לו את מקומו בין מלכי ישראל.

לסיכום – הכרוניסט הביא את סיפור מותו של שאל כולו לא רק מפני שביקש להנגידו עם מחליפו דוד או כדי שישמש פרדיגמה למצבו של העם בזמן הגלות או כדי לשמש דוגמה כיצד לא ראוי למלך למלוך, אלא בעיקר כדי להטעים את היותו של שאל מלך לגיטימי. לשם כך הוא מקטין במידה ניכרת את ממדי התבוסה של שאל בצד עידון של הנוסח בשמואל שמציג את שאל באור שלילי למדי. הטעמת היותו של שאל מלך לגיטימי מתבטאת בראש ובראשונה בהיותו איש מלחמה, ועניין זה חוזר עוד שלוש פעמים בספר באזכורים שונים שלשניים מהם אין כלל רמז במצע.

סיפור מותו של יאשיהו

סיפור מותו של יאשיהו בדה"ב לה 20-25 מציב בפני הקורא אתגר קשה בהרבה מסיפור מותו של שאל. כבר הדגישו כי עיצוב דמותו של יאשיהו אצל הכרוניסט שונה במקצת מזה של הדויטרונומיסט. אם הדויטרונומיסט ראה ביאשיהו את המלך הצדיק ביותר לאחר דוד, הרי הכרוניסט ביקש לייחס את התואר הזה לחזקיהו דווקא.³⁶ ואמנם, גם אם נניח כי דמותו של יאשיהו לא עוצבה כמלך הצדיק ביותר בדה"י, הרי אין חולק שהוא נמנה עם השורה הראשונה של המלכים הצדיקים מיהודה, ועל כן מה רבה התמיהה למקרא סיפור מותו! כאמור, התמיהה מכוננת בעיקר לחומרת העונש ביחס לקלות החטא כביכול, ולכך כי צדיקותו של יאשיהו לא עמדה לו על מנת להצילו מן העונש. הוא נענש קשה לעומת אביו מנשה שהעונש שקיבל על חטאיו הרבים היה גלות ולא מוות, ועוד יותר ממנו אחז, שעליו לא סופר כלל כי נענש אישית על חטאיו הרבים מאור.

35 קיל (1986), עמ' קכא.

36 הכרוניסט עיצב את תקופת חזקיהו כהשתקפות כמעט מוחלטת של תקופת שלמה, וכנראה ראה בו ולא ביאשיהו את המלך המושלם. ראו: וויליאמסון (1977), עמ' 114-118.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

בהשוואה בין שני הסיפורים במלכים (כג 29-30) ובה"י מתברר מהר מאוד כמה החומר המשותף ביניהם דל.³⁷ אסקור בקצרה את ההבדלים בין שני הסיפורים:

- * הסיפור בספר מלכים נפתח באופן מפורט יותר מזה שבספר דה"י. שמו של פרעה נכתב במלואו: "פרעה נכה מלך מצרים" לעומת "נכה מלך מצרים".³⁸ מושא התקיפה מצוין בבירור: "על מלך אשור" לעומת שתיקה של הכרוניסט. אבל הכרוניסט מציין את מיקום המלחמה: "כרכמיש".³⁹ יציאתו של יאשיהו לקראת פרעה נכה מודגשת אצל הכרוניסט באמצעות השימוש בלשון "ויצא" לעומת הלשון "וילך" שמופיעה במלכים.⁴⁰
- * הדויטרונמיסט אינו מציין כלל כיצד נהרג יאשיהו, ואילו הכרוניסט מציין כי מת מחצים שנורו לעברו.
- * הדויטרונמיסט מעיר כי מיד כשראה מלך מצרים את יאשיהו הוא הרג אותו, ואילו הכרוניסט מקדים לכך אזהרה ארוכה שנאמרת מפי פרעה בעזרת שליחיו.
- * בספר מלכים מת יאשיהו כבר במגידו, ואילו אצל הכרוניסט הוא הובא לירושלים בידי עבדיו בעודנו חי.
- * קיים הבדל מסוים בין תיאור מקום קבורתו של יאשיהו בספר מלכים – "ויקברוהו בקבורתו" ובין התיאור בספר דה"י: "ויקבר בקברות אבותיו". ייתכן כי שני המקומות הללו זהים, ולפנינו רק וריאציה לשונית. ואולם ייתכן כי על פי הדויטרונמיסט לא נקבר יאשיהו בקברות אבותיו, מפני שמתקופת אחז ואילך לא נקברו עוד מלכי יהודה בקברות בית דוד מסיבות שונות.⁴¹ על כן יאשיהו בחר בעצמו עוד בחייו את מקום קבורתו, ולשם הובא כאשר מת, ומכאן הדגש "בקבורתו". הכרוניסט מצדו ביקש לנטות ליאשיהו חסד אחרון על צדיקותו, ועל כן קבע את

37 לשם השוואה הסיפור בספר מלכים מונה 28 מילים לעומת 120 (!) מילים בסיפור המקביל בדה"י.

38 בן-צבי טוען כי הכרוניסט השמיט בשיטתיות את השם "פרעה" בספר. ראו: בן-צבי (2006), עמ' 286 הערה 31.

39 חוקרים מסוימים, כמו ווילי (1972, עמ' 159), סבורים כי הכרוניסט שאל את הנתון הזה מירמיהו 2.

40 למשל, טלשיר (1996), עמ' 216-217.

41 למשל, הלפרן-ונדרהופט (1991), עמ' 179-199. והשוו: נאמן (2004), עמ' 246-247.

מקום קבורתו עם אבותיו, שלא כמלכים הרשעים כדוגמת יהורם ואחז שלא באו אל קברות בית דוד, ובזה נענשו גם לאחר מותם (ראו: דה"ב כא 20; שם כח 27).⁴²

הפער הגדול בין שני נוסחים אלו מעלה כמה שאלות: מהיכן שאב הכרוניסט את החומר היתר, שבמקרה דנן הוא רובו המכריע של הסיפור? האם לפנינו המצאה מוחלטת של הסיפור?⁴³ האם הכרוניסט שאב את הסיפור ממקור אותנטי שאינו ידוע לנו?⁴⁴ האם העתיק את הסיפור ממהדורה מורחבת יותר של ספר מלכים שלא הגיעה לידינו?⁴⁵ ואולי יש כאן שילוב של מקורות אותנטיים לצד השלמות עצמיות של הכרוניסט?⁴⁶ שאלות אלו רלוונטיות, כמובן, לכל מקרה בספר שהוא בבחינת חומר יתר. מכל מקום, החומר היתר כאן הוא כה חשוב עד כי ספק אם אפשר היה בכלל להבין את הסיפור בספר מלכים ללא הסיפור בדה"י ששופך עליו אור, בעיקר בכל הנוגע לשאלה מה היו כוונותיו הראשוניות של יאשיהו כאשר יצא אל כרכמיש.⁴⁷

לא נוכל להכריע אל נכון כיצד התפתח הסיפור למדיו בדה"י. דומה כי הן הגישה הסבורה כי הסיפור הוא פרי יצירתו של הכרוניסט, שאת המוטיבים המרכזיים שבו שאב כנראה מסיפור מותו של אחאב בספר מלכים (מל"ב כב 30-35);⁴⁸ והן הגישה הסבורה כי הסיפור נלקח ממקור עצמאי אחר, יהא טיבו אשר יהא – תקפות באותה מידה. בסופו של דבר נדמה לי כי הכרוניסט ביקש לפתור את החידה שהשאיר אחריו מחבר ספר מלכים: כיצד ייתכן כי מלך צדיק כל כך כמו יאשיהו מת מוות אכזרי כל כך ועוד מידיו של מלך זר.

- 42 אבל השוו להסברו של הלפרן (1998), עמ' 509 הערה 91.
- 43 דעה זו קיבלה משקל מיוחד אצל טורי, שסבר כי הכרוניסט היה בדאי מוחלט. ראו: טורי (1910), עמ' 221 הערה 18. לדידו, הסיפור כאן הוא פרי דמיונו של הכרוניסט, ואת מאפייניו שאב מהסיפור על מות אחאב (דה"ב יח 28-34). דעה דומה הביעה גם טלשיר (1996), עמ' 236.
- 44 רודולף (1955) עמ' 331; יפת (1993), עמ' 1056. בג (1987), עמ' 8 העלה זאת כאפשרות סבירה בהחלט.
- 45 וויליאמסון (1982א).
- 46 מקנזי (1985), עמ' 188. לדעתו, הסיפור הוא שילוב של כתיבה עצמית לצד שימוש במקורות אחרים שכללו גם מקורות שבעל-פה.
- 47 למשל, טלשיר (1996), עמ' 215.
- 48 למשל, מיטצ'ל (2006), עמ' 422-424. וראו עוד על כך להלן.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

סברה רווחת במחקר להסבר המוות היא שיאשיהו חטא כשנמנע מלשמע את דברי מלך מצרים, כפי שלכאורה משתמע מפסוק 22. לפי זה דבריו של פרעה היו בגדר *Prophetic Sermon*, כלומר דברי נבואה שנמסרו לו מאלוהי ישראל, וכך ההתעלמות מהם, במופגן, על ידי יאשיהו הביאה עליו את העונש החמור מכול.⁴⁹ לשון אחרת, יאשיהו צריך היה להכיר כי אלוהי ישראל הוא המדבר מתוך גרונו של פרעה נכה.⁵⁰ יהירותו של יאשיהו היא שמנעה ממנו אפוא להכיר זאת, ובשל כך נהרג ומת.⁵¹

סברה נוספת העלתה מיטצ'ל. לדעתה, פתרון החידה בספר דברי הימים טמון בקריאה חתרנית של חגיגת הפסח של יאשיהו שקודמת לסיפור מותו (דה"ב לה 1-19). מיטצ'ל סבורה כי יש פער ניכר בין הפסח שביקש יאשיהו לקיים, כפי שעולה מדה"ב לה 3 ("כל ישראל") ובין הפסח שהתקיים בפועל, כפי שהכרוניסט מסכם בפסוק 18 ("כל יהודה וישראל הנמצא וישבי ירושלים"). זאת ועוד, בדברי הסיכום של הכרוניסט נכתב: "וכל מלכי ישראל לא עשו כפסח אשר עשה יאשיהו" (פס' 18). לדעת מיטצ'ל, יש בפסוקית זו ביקורת סמויה על יאשיהו, שכן יאשיהו מושווה למלכי ישראל, שממילא על פי תפיסת עולמו של הכרוניסט לא קיימו מעולם את חג הפסח. כמו כן בסיכום חגיגות הפסח נכתב כי את הפסח עשו ישראל "כמצנת המלך יאשיהו" (פס' 16), ואילו אצל חזקיהו נכתב כי הפסח נעשה על פי "תורת משה איש האלוהים" (ל 16), ואת הקרבנות עשו "כמצנת דוד וגד חזה המלך ונתן הנביא" (כט 25). כל הנקודות הללו הובילו את מיטצ'ל להסיק כי הפסח שעשה יאשיהו אינו כה מושלם כפי שנדמה במבט ראשון. מיטצ'ל הוסיפה כי בשום שלב של הסיפור לא נזכר כי ה' קיבל את הרפורמה ואת הפסח של יאשיהו, מה שאין כן בסיפור המקביל אצל חזקיהו, שבו נכתב במפורש כי ה' קיבל את תפילת הכוהנים שבירכו את העם (ל 27). צירוף כל הנקודות לעיל הוביל את מיטצ'ל למסקנה כי עונשו של יאשיהו היה לא משום שלא שמע לדברי פרעה אלא בשל אירועים שקדמו לפגישה עם פרעה.

49 השוו לדעת ריסטאו (2009), עמ' 235. וראו: קנופרס (2013), עמ' 185-186.
50 למשל בן-צבי (2006), עמ' 278. לדעתו, דבריו של פרעה "מאלהים אשר עימי" מקבילים לדברי אביה בנאומו: "וְהִנֵּה עִמָּנוּ בְּרֵאשׁ הָאֱלֹהִים" (דה"ב יג 12). לדעת ניוסס, נאומו של אביה הוא בבחינת מה שפון-ראד כינה Levitical Sermon. ראו: ניוסס (1975), עמ' 203, והשוו מנגד לשנידווינד (1995), עמ' 191.
51 למשל דלמרטר (2004), עמ' 34.

דבריה של מיטצ'ל ראויים להידחות. כל הביקורת הסמויה על יאשיהו שהיא מוצאת כביכול בסיפור הרפורמה וחגיגת הפסח אין בינה ובין ביקורת סמויה דבר וחצי דבר. לא נכתב בשום מקום כי יאשיהו ביקש לחגוג את חג הפסח עם "כל ישראל". פסוק 3, שאותו הביאה מיטצ'ל כראיה לכוונותיו של יאשיהו אינו עוסק כלל בפסח אלא בתפקיד שהטיל יאשיהו על הלויים באשר לארון הברית. כמו כן הכתוב אמנם מציין את מלכי ישראל בהקשר לפסח שעשה יאשיהו, אך דומה כי הכוונה לכל מלכי ישראל מימי שמואל (כולל כמובן את שאול), כפי שמצוין מפורשות: "ולא נעשה פסח כמוהו בישראל מימי שמואל" (פס' 18), מה שאין כן חזקיהו, שאת הפסח שעשה השווה הכתוב לשלמה (ל' 26). זאת ועוד, העובדה כי העם עשה כמצוות יאשיהו איננה באה לגרוע מן העובדה שאת הפסח עשה יאשיהו "כדבר ה' ביד משה" (ל' 6), ואת חלוקת הלויים למחלקות עשה יאשיהו כפי שכתוב "בכתב דויד מלך ישראל ובמכתב שלמה בנו" (פס' 4), ואת סידור המשוררים במקדש עשה יאשיהו "כמצוֹת דויד ואסף והימן וידִתוֹן חִזָּה המלֶךְ" (פס' 15).⁵²

לטעמי הכיוון הנכון לפתרון הבעיה הם דבריו של ריסטאו. לדידו, יאשיהו מעולם לא חטא, ועל כן מיתתו בידי פרעה נכה לא הייתה בבחינת עונש אלא הכרחית מפני שנועדה להגשים את הבטחתה של חולדה כי יאשיהו לא יחזה בחורבנה של ירושלים.⁵³

אני מבקש להרחיב מעט את הפרשנות של ריסטאו למילה "בשלום" (דה"ב לד' 28) בהבטחתה של חולדה הנביאה. לדעתי, מילה זו אין כוונתה בהכרח רק שיאשיהו לא יחזה בחורבן או שמיתתו תהיה מיתה טבעית ונטולת כל ייסורים, אלא שהיא תתרחש בעת שלום, כלומר בשעה שהמלך אינו כפוף לחלוטין למלך זר והוא עדיין ריבון ואחראי לגורלו ולגורל עמו.⁵⁴ אפשר לדמות זאת להבטחת האל לאברהם בברית בין הבתרים "וְאַתָּה תָּבוֹא אֶל אֲבֹתֶיךָ בְּשָׁלוֹם תִּקְבֹּר בְּשֵׁיבָה טוֹבָה" (בראשית טו' 15), רוצה לומר – לא תחזה בירידה למצרים

52 כפי שהעיר ריילי, לרפורמה ולחגיגת הפסח שעשה יאשיהו יש יתרון מסוים על פני רפורמות קודמות, שכן היא נעשתה לאחר מציאת ספר התורה, וכך חלק ניכר ממעשיו היה כנראה בהתאם לכתוב בספר. ראו: ריליי (1993), עמ' 136.

53 ריסטאו (2009), עמ' 236-237. והשוו: טלשיר (1994), עמ' 220 הערה 24.

54 בניגוד להלפרן (1998), עמ' 500, שסבר כי המילה "בשלום" חייבת להתפרש במשמעות של מוות טבעי.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

ובשעבוד אלא תמות קודם לכן כאשר עדיין יש שלום בארץ.⁵⁵ מותו של יאשיהו דווקא בנקודת זמן זו בטרם ימי מלכותם של ארבעת מלכי יהודה האחרונים הוא מוות מחויב המציאות שהתרחש בדיוק ברגע שבו הגיע יאשיהו לשיא בהישגיו הפולחניים כפי שמורה הפתיחה לסיפורנו: "אחרי כל זאת אשר הכין יאשיהו את הבית" (פס' 20).⁵⁶

נשאלת השאלה מה מאפיין את ימי מלכותם של ארבעת המלכים האחרונים? בטרם ארחיב את הדיבור על כך אבקש לערוך השוואה בין סיפור מותו של שאול לסיפור מותו של יאשיהו.

בין שאול ליאשיהו

תופעה ספרותית נפוצה מאוד במקרא היא האינקלוזיו (*inclusio*). לפי הגדרתו של יצחק קלימי, אינקלוזיו הוא:⁵⁷

מילה, ביטוי או צירוף ביטויים, הנשנים בראשיתה ובסיומה של יחידה ספרותית בעלת היקף כלשהו. טכניקה ספרותית זו נועדה לתחום את היקפה של יחידה ספרותית ולהדק את רכיביה השונים ליחידה אחת.

נדמה לי כי תופעה ספרותית זו מתבטאת בחטיבת הסיפורים שבין סיפור מותו של שאול, שניצב מצדה האחד של חטיבה זו (דה"א י'), לסיפור מותו של יאשיהו שניצב מצדה השני (דה"ב לה 20-27).

כבר עמדו החוקרים על הקשר שבין אופן הצגת מותו של שאול ובין אופן הצגת מותו של יאשיהו.⁵⁸ להלן אבקש להרחיב את בסיס ההשוואה בין שני המלכים הללו בעיקר מתוך המסופר בספר דברי הימים אך גם מתוך ספרי

55 פירוש דומה מובא אצל פילון. ראו: בלקין (תשמ"ט), עמ' רמז. יש לשים לב על כן כי הביטויים "בשלום" ו"בשיבה טובה" אינם מקבילים זה לזה אלא משלימים זה את זה. הביטוי "בשלום" מתקשר לשדה הפוליטי-מדיני והביטוי "בשיבה טובה" מתקשר לשדה האישי.

56 ריילי (1993, עמ' 136-140) ראה ביאשיהו את המלך המושלם ביותר גם בספר דה"י. והשוו: ביקורתו של קלי (1995), עמ' 261-262.

57 קלימי (2005), עמ' 295.

58 למשל ריילי (1993), עמ' 147-148. מבחינה ספרותית ראו: מיטצ'ל (2006), עמ' 422. והשוו: דילרד (1987), עמ' 292.

שמואל-מלכים שיש להם קשר מסוים לסיפור בדברי הימים:

- א. על שני המלכים הללו מסופר כי התחפשו. שאול התחפש בטרם נפגש עם האישה בעלת האוב בעין דור (שמ"א כח 8), ויאשיהו בטרם נפגש עם פרעה נכה (דה"ב לה 22). אף על פי כן שני המלכים הללו לא מצליחים להסוות את זהותם והם מתגלים בשלב כלשהו של הסיפור. האישה בעין דור מזהה לאחר זמן כי שאול הוא שנמצא בביתה, ופרעה נכה מלך מצרים ידע כנראה אל מי הוא מכוון את מילותיו כאשר הוא שולח אל יאשיהו שליחים: "מה לי ולך מלך יהודה" (21).
- ב. בשני הסיפורים נפגעו שני המלכים מחצים שירו לעבריהם היורים בקשת. אצל שאול – "וימצאהו המורים אנשים בקשת ויחל מן היורים" (י 3); ואצל יאשיהו – "וירו הירים למלך יאשיהו" (דה"ב לה 23).
- ג. שני המלכים נפצעים מהירי. על שאול מסופר "ויחל (מארד) מן היורים" (י 3), ואצל יאשיהו – "כי החלתי מאורד" (דה"ב לה 23).
- ד. בשני הסיפורים מבקש המלך בקשה מהסובבים אותו. שאול ביקש מנושא כליו להרגו (י 4), ויאשיהו ביקש מעבדיו לשאת אותו חזרה לירושלים (דה"ב לה 23).
- ה. בשני הסיפורים נלקח המלך מזירת הקרב. ראשו של שאול נלקח תחילה על ידי הפלשתים ואחר כך גופתו על ידי אנשי יבש גלעד, ויאשיהו נלקח על ידי אנשיו לירושלים.
- ו. בשני הסיפורים מותו של המלך גורם צער ואבלות. אצל שאול שמעו "כל יבש גלעד" את אשר עשו לו הפלשתים (י 11) ומיד לאחר קבורתו צמו שבעת ימים (פס' 12), ועל יאשיהו התאבלו "כל יהודה וירושלים" (דה"ב לה 24).
- ז. לאחר מותם של שני המלכים הללו נשא איש חשוב קינה על מותם. דוד מקונן על שאול (שמ"ב א 17) וירמיה מקונן על יאשיהו (דה"ב לה 25). בשני המקרים נפתחת הקינה במילה "ויקונן".
- ח. לשני המלכים הללו יש קשר לארון הברית. דוד מזכיר כי שאול הזניח את הטיפול בארון ברית ה' (יג 3), ואילו יאשיהו מבקש מהלוויים להפסיק לשאת את הארון ולהניח אותו בקביעות בבית המקדש (דה"ב לה 3).⁵⁹

59 על הזיקה הזו עמד כבר בג (2003), עמ' 144.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

כפי שאפשר להתרשם ישנן כמה נקודות דמיון לא מבוטלות בין שאול ליאשיהו, מהן מובהקות מהן מובהקות פחות, והן יוצרות מסגרת ספרותית רחבת יריעה שפותחת בשאול וחותרת ביאשיהו. ברם נשאלת השאלה מה טיבה של מסגרת זו.

קייל כבר ציין בפירושו משנת 1873 כי תקופת המלכים מיהודה מסתיימת דה־פקטו במותו של יאשיהו ולא דווקא בצדקיהו שהיה המלך האחרון בשושלת בית דוד.⁶⁰ קייל לא ראה ברשימת בני יאשיהו (דה"א ג 15) המשך של הרשימה שקדמה לה ומנתה את כל מלכי יהודה משלמה ועד יאשיהו על פי הנוסחה: X בנו Y בנו Z בנו וכו'. לטעמו, משעה שמת יאשיהו פסקה להלכה שושלת בית דוד, מפני שעצמאותם המדינית של המלכים שקמו אחריו נרמסה תחת גלגל של המעצמות מסביב.⁶¹

אני חלוק במקצת על מסקנותיו של קייל. אם קייל רואה את סיומה של שושלת בית דוד במותו של יאשיהו, הרי אני סבור כי אין מדובר כאן בסיום שושלת זו, שכן היא נמשכה עד צדקיהו. לדעתי עם מות יאשיהו באה לסיומה שושלת המלוכה הישראלית. ואם בסיום שושלת המלוכה הישראלית עסקינן, הרי אין להתחיל שושלת זו בדוד, מייסד שושלת בית דוד, אלא בשאול, מייסד המלוכה. כאמור, שאול נחשב בעיני הכרוניסט בשר מבשרה של המלוכה הישראלית, ועל כן אך טבעי להתחיל בו את התיאור על המלוכה ולא בהכרח מדוד.

באשר לארבעת המלכים האחרונים שהזכרתי לעיל, אין לקבל לטעמי את ההקבלה שערך ריילי בין ארבעה מלכים אלו לשאול. לדעתו, כשם שחטאיו של שאול גרמו שיסולק מן המלוכה, כך חטאיהם של ארבעת המלכים האחרונים הביאו את הגלות.⁶² הכרוניסט מתמקד בעיקר בסיפורה של שושלת בית דוד

60 קייל (1873), עמ' 79. אני מודה לידידי נריה קליין שהפנה אותי לדבריו. דברים ברוה דומה נאמרו כ־80 שנה לאחר מכן בפירושו של גאלינג (1954, עמ' 182-183).

61 והשוו: יפת (1993), עמ' 1064. לדעתה, משעזבו המלכים את הארץ שוב לא התעניין בהם הכרוניסט, שכן המגרש ההיסטורי של עם ישראל הוא רק בארץ ישראל.

62 ריילי (1993), עמ' 141, 147-148. הוא סבור כי זאת הסיבה לקיצור הרב בסיפור תולדותיהם של ארבעת המלכים הללו, לעומת ספר מלכים שמאריך לעסוק בהם. הקיצור שיש בסיפור נועד להבליט את הסיבות שבגינן נענש עם ישראל, כפי שקרה לשאול, שגם את סיפורו בחר הכרוניסט להביא בקיצור. ברם, אפילו ריילי עצמו מודה שהכרוניסט לא יצר משוואה מאוזנת (point by point) בין דה"א י ובין דה"ב לו. למשל, השורש מ-ע-ל שמופיע אצל שאול אינו מופיע אצל ארבעת מלכי יהודה, כי אם לגבי שרי הכוהנים והעם

אך גם בסיפורה של המלוכה הישראלית שראשיתה בשאול. לדידו שאול שאינו נמנה באופן פורמלי עם מלכי שושלת בית דוד זוכה להימנות על מוסד המלוכה הישראלי, ואילו ארבעת מלכי יהודה האחרונים, שנמנים באופן פורמלי על מלכי שושלת בית דוד, אינם זוכים להיחשב כחלק ממוסד המלוכה הישראלי הלגיטימי. אין פלא אפוא שמשעה שנעשו מלכי ישראל כלי משחק בידיהן של מעצמות זרות, כפי שקרה לארבעת המלכים האחרונים מיהודה, והעצמאות המדינית של יהודה נרמסה תחת רגליהן של מעצמות האזור, איבד הכרוניסט עניין במלכים הללו אף על פי שמוצאם היה מבית דוד. מתוך ראייה זו מחוור מדוע הכרוניסט מקצר מאוד בתיאור ימי מלכותם של ארבעה מלכים אלו אף שחיו בסמיכות מסוימת לזמנו, ומן הראוי היה להרחיב עליהם את הדיבור על מנת להביע הסבר ייחודי לטרגדיית העל של עם ישראל, היינו אבדן המלוכה והמקדש.⁶³

יאשיהו סמך על צדיקותו ואולי אף הסיק מסקנות מתבוסתו של סנחריב שה' נמצא עם מי שדורש אותו ועל כן חשב כי לא יאונה לו כל רע אם יצא להילחם נגד פרעה מלך מצרים. בפועל יד האלוהים היא שמנעה ממנו לקבל את אזהרתו של פרעה נכה. מיתה תוך כדי יציאה לקרב עדיפה שבעתיים מיתה סתמית אחרת ממחלה או ממרד, ויש לראות בה חלק מהשיא שאליו הגיע יאשיהו ברפורמה שביצע ביהודה. שאול הוא המלך הראשון שמת במלחמה, ויאשיהו הוא המלך האחרון.⁶⁴ שמא יש להסביר על פי זה את הנטייה של הכרוניסט להשמיט את ציון מותם של ארבעת המלכים האחרונים. ארבעת המלכים הללו הם היחידים שמותם וקבורתם לא נמסרו בספר דה"י, להבדיל מהכתוב בספר מלכים. דומה כי עבור הכרוניסט מיתתם וקבורתם של מלכים ראויות לציון רק אם פעלו למען עצמאותה המדינית של יהודה אף אם כשלו בחייהם הדתיים. במסגרת הספרותית הזו שבין שאול מצד אחד ליאשיהו מצד אחר מצויה

(דה"ב לו 14). בעניין זה ראו את ביקורתו של בודה (2013), עמ' 231-232.
 63 גלעד (2009), עמ' 252. יצוין כי לדעת חוקרים מסוימים הסיפורים על ארבעת המלכים האחרונים קוצרו במידה רבה, וכמעט לא קיימת חפיפה בין המסופר עליהם בדה"י ובין המקבילה בספר מלכים, מפני שספר מלכים שהיה מונח לפני הכרוניסט הגיע עד לתקופת יאשיהו (Dtr₁). ראו: מקנזי (1985), עמ' 190-193. על זמן כתיבתו של הספר אני נוטה לצדד בדעה כי הוא היה קרוב לוודאי לקראת סוף המאה הרביעית (330-310 לפנה"ס), אף כי יש לי ספקות גם לגבי תאריך זה. וראו סקירתו של פלטונן (2001), עמ' 225-271.
 64 השו"מ מגד ליפת (1997), עמ' 289-290.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

אפוא תפיסת עולם ברורה כי עצמאות מדינית בין שהיא מושגת כעת באמצעות החרב ובין שהושגה בעבר באמצעים אחרים (כפי שאירע בתקופת שלמה) – חשובה מאוד בעיניו של הכרוניסט. מלכים רבים מיהודה מתוארים כמי שנלחמו לשמר את עצמאותם או להשיג אותה מחדש (ראו: דה"ב יג 2-19; יד 7-14; יז 14-19; כו 9-15; כז 4; כח; לב 5-6),⁶⁵ וגם אם כשל המלך במלחמתו (כפי שאירע לשאול במלחמתו האחרונה), יש לראות בו מלך לגיטימי, בשר מבשרה של המלכות ללא קשר ישיר למעשיו בתחום הדתי. אמנם בדרך כלל הצלחתו של המלך בשדה הקרב תלויה ישירות במצבו 'הרוחני', אם טוב הוא בעיני ה' יצליח ואם רע הוא בעיני ה' ייכשל, אבל לעצם העובדה שנלחם יש ערך רב בעיני הכרוניסט. שונה המצב אם נכנע המלך למלכים זרים סביבו, והעצמאות מתמוססת לה תחת שלטון זר שנוהג במלך כ'כובה על חוט' – אין ראוי אותו המלך להיחשב כמלך לגיטימי במניין מלכי ישראל והוא הופך עצמו בהתנהגותו למלך בלתי לגיטימי.

בשולי הדברים: בתוך מסגרת זו שבין שאול ליאשיהו קיים סיפור שעוסק אף הוא במוות של מלך במהלכו של קרב, והוא מזכיר מאוד את הסיפור על מותו של יאשיהו. כוונתי לסיפור מלחמת אחאב ויהושפט ברמות גלעד נגד ארם דמשק (דה"ב יח). נדמה שבמבט ראשון הסיפור אינו שייך כלל לספר, שכן הוא סותר את אחת המגמות של הכרוניסט להשמיט את הסיפורים על השושלת הצפונית. מדוע בכל זאת בחר הכרוניסט לכלול אותו בחיבורו? כאמור, בסיפור הזה שחותם במיתתו של אחאב קיימים כמה מוטיבים שקושרים אותו לסיפור מותו של יאשיהו, וכבר עמדו עליהם החוקרים. נזכיר בקיצור את הזיקות בין שני הסיפורים:

- א. בשני הסיפורים המלך מתחפש טרם צאתו למלחמה (יח 29; לה 22).
- ב. בשני הסיפורים נפגעו המלכים מחצים שירו לעבריהם היוורים בקשת (יח 33; לה 23).
- ג. בשני הסיפורים משמש השורש ח-ל-ה (יח 33; לה 23).
- ד. בשני הסיפורים נמצא המלך על מרכבה בטרם מת מפצעיו (יח 34; לה 24).

65 למשל, דבריו של קנופרס (2006א), עמ' 82-87.

הדמיון הזה בין שני הסיפורים הביא כמה מן החוקרים לטעון כי סיפור מותו של אחאב שימש בסיס לכתיבת סיפור מותו של יאשיהו.⁶⁶ במבט רחב יותר נדמה כי כשאנו עוסקים באופי כתיבתו של הכרוניסט אין די לשאול מהו מקורו של הסיפור וכיצד השתלשל עד כאן, אלא יש להוסיף ולהקשות מהי המשמעות של הסיפור כפי שהוא כאן לפנינו וכיצד הוא משתלב עם תפיסת עולמו של הכרוניסט, כל שכן כאשר יש בו מוטיבים שנוגדים לכאורה תפיסה זו. בהקשר זה כמדומני נכלל הסיפור בספר כמחווה עקיפה לאחאב מלך ישראל שבתקופתו הורחבו גבולות הארץ במידה ניכרת והכלכלה שגשגה.⁶⁷ אמנם אחאב מכונה בשם הגנאי "רשע" (דה"ב יט 2), אולם דומה כי יש פה חזרה מסוימת על דפוס סיפור מותו של שאול: מצד אחד מלך מצביא ומצד אחר מלך חוטא. הבאת הסיפור כפי שהוא קשורה אפוא בטבורו לסיפור מותו של יאשיהו ולסיפור מותו של שאול: שלושת הסיפורים הללו הם היחידים בכל הספר שעוסקים במלך שמת תוך כדי קרב עם צבא זר.

נראה שכאן המקום לשאול מדוע חשוב לכרוניסט כל כך להדגיש את עניין המלך הלוחם. עובדה מוסכמת היא שמשנת 587 לפנה"ס לא הצליחה יהוד להתאושש מבחינה כלכלית, דמוגרפית וחברתית מן הגלות והחורבן,⁶⁸ והיא נהפכה למה שמכונה אצל חוקרים מסוימים post-collapse society.⁶⁹ שיקום ההתיישבות והריסות החורבן נתקלו בקשיים רבים. הדרך לעצמאות מדינית מחודשת הייתה ללא ספק כמיהתם של רבים מאנשי יהוד שביקשו להחזיר עטרה ליושנה ולחדש את ימיהם כקדם. חלק מהכמיהה לחידוש נגע גם לרצון לעצמאות מדינית-פוליטית כפי שהיה בחלקים רבים של תקופת הבית הראשון. לאור הדברים לעיל ביקש הכרוניסט להדגיש לאורך חיבורו כי חשיבותו של המלך אינה בהכרח קשורה לשושלת שממנה בא, אם היא צפונית או של בית דוד, אלא לאופן שבו הוא בוחר לנהל את ממלכתו ולהגן עליה מפני

66 הראשון שעסק בכך היה טורי (1910), עמ' 221 הערה 18.

67 דמותו הרב-גונית של אחאב קיבלה ביטוי מיוחד בעבודתה של ברוש (תשס"ו), עמ' 268-294 וספרות ענפה שם.

68 למשל, תושבי יהוד מדינתא בשיא תפארתה לא מנו יותר משלושים אלף איש. ראו: ליפשיץ (2003), עמ' 323-376; פאוסט (2007), עמ' 23-51. גם מצבם הכלכלי היה קשה. ראו: אמבר וקלונר (2007), עמ' 20-21. על אודות המצב החברתי (והדמוגרפי) ראו: קרט (1999).

69 פאוסט (2007), עמ' 23-51.

בין תיאור מותו של שאול לתיאור מותו של יאשיהו בספר דה"י

האויבים שמסביב. מלך שהוא עצמאי, שנלחם בעבור עמו בעת מלחמה או בונה בעבורם מצודות ראוי להיכלל ברשימת המלכים הישראלית גם אם הוא נמנה על שושלת אחרת, ואילו מלך הנתון למרות שלטון זר לא ראוי לו להיכלל ברשימת המלכים הללו גם אם הוא נמנה עם שושלת בית דוד. מסר זה הוא חשוב מאין כמוהו לאומה במשבר, שמחפשת מנהיגים על מנת שיכוננו מחדש את עצמאותה המדינית.⁷⁰

מסקנות

מאמר זה דן בסיפור מותם של שאול ויאשיהו בספר דברי הימים. נמצאנו למדים כי בעיני הכרוניסט שאול ויאשיהו עומדים כל אחד בקצה אחר של חטיבה אחת: חטיבת המלכים הישראלים. שאול, המלך הראשון בחטיבה זו, נמנה עמה אף על פי שלא היה שייך לשושלת בית דוד; יאשיהו, המלך האחרון בחטיבה זו, נחשב אחרון בה אף על פי שאחריו מלכו עוד ארבעה מלכים משושלת בית דוד. ניסינו לבסס את התזה כי בעיני הכרוניסט שאול היה בשר מבשרה של המלוכה הישראלית ועל כן הוא זכאי להימנות עליה משום שבימי מלכותו הוא חתר להילחם בעמים מסביב ולהשיג עצמאות מדינית ושקט לארץ. בהקשר זה ראינו כי לא פחות מארבע פעמים מזכיר הכרוניסט ברמז או בפירוש את מלחמותיו של שאול.

עוד העלינו כי מותו של יאשיהו לא נבע מחטא מסוים שביצע, שכן אין לכאורה צידוק להחמיר כל כך עמו רק מפני שלא שמע לדברים שבאו מפיו של פרעה נכה מלך מצרים. ניסינו להעריך כי מותו של יאשיהו בא על מנת לחסוך ממנו את התקופה שבה מלכי יהודה היו תלויים במעצמות מסביב, כפי שמסופר על ארבעת המלכים האחרונים מיהודה. נבואתה של חולדה כי מותו של יאשיהו יהיה "בשלום" מתפרש אפוא בהקשר זה בדיוק: יאשיהו ימות כאשר העצמאות המדינית של ארצו עדיין תהיה נתונה בידי מלכיה.

70 בעניין זה הזכיר ולטן כי ארבעת המלכים הראשונים מיהודה לאחר הפילוג מתוארים כמלכים צדיקים שבנו מצודות, טיפחו צבאות גדולים ונלחמו באויבים מסביב. לדעתו הצגת ארבעת המלכים באופן זה, שאין לו כל בסיס היסטורי לטעמו, נועד לתת תקווה לתושבי יהוד החלשים נטולי ההגנה מול תושבי שומרון, עמון, מואב ואשדוד. ראו: ולטן (1973), עמ' 127-128.

רשימה ביבליוגרפית וקיצורים

- M. Avioz, "Josiah's Death in the Book of Kings: A New Solution to an Old Theological Conundrum", *ETL* 83 (2007), pp. 359-366 (אביעוז 2007)
- M. Avioz, "The Incineration of Saul's and His Son's Corpses according to Josephus", *JSP* 18 (2009), pp. 285-293 (אביעוז 2009)
- D.V Edelman, *King Saul in the Historiography of Judah* (JSOTSup 121), Sheffield 1991 (אדלמן 1991)
- E. Amber-Arnon and A. Kloner, "Archaeological Evidence of Links between the Aegean World and the Land of Israel in the Persian Period", in: Y. Levin (ed.), *A Time of Change: Judah and its Neighbors in the Persian and early Hellenistic Periods*, New York & London 2007, pp. 1-22 (אמבר וקלונר 2007)
- Y. Amit, "The Saul Polemic in the Persian Period", in: O. Lipschits & M. Oeming (eds.), *Judah and the Judeans in the Persian Period*, Winona Lake 2006, pp. 647-662 (אמית 2006)
- י' אמית, "שאול בספר דברי הימים", בתוך: מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), שי לשרה יפת: מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, ירושלים 2007, עמ' 3-22 (אמית 2007)
- C.T. Begg, "The Death of Josiah in Chronicles: Another View", *VT* 37 (1987), pp. 1-8 (בג 1987)
- C. Beeg, "The Ark in Chronicles", in: M.P. Graham et al. (eds.), *The Chronicler as Theologian: Essays in Honor of Ralph W. Klein* (JSOTSup 371), London 2003, pp. 133-145 (בג 2003)

- M.J. Boda, "Gazing through the Cloud of Incense: Davidic Dynasty and Temple Community in the Chronicle's Perspective", in: P.S. Evans & T.F. Williams (eds.), *Chronicling the Chronicler: The Book of Chronicles and the Early Second Temple Historiography*, Winona Lake 2013, pp. 215-246
 בודה (2013)
- בלקין (תשמ"ט) ש' בלקין, מדרשי פילון: כרך א פרשיות בראשית, נח, לך-
 לך: ליקוטים מספר "שאלות ותשובות" ושאר כתבי פילון
 מתורגמים מארמנית ויוונית לעברית עם השוואות וביאורים
 לספרות חז"ל, ניר-יורק תשמ"ט
- E. Ben-Zvi, *History, Literature and Theology in The Book of Chronicles*, London 2006
 בן-צבי (2006)
- ברוש (תשס"ו) בת שבע ברוש, דמויות מלכים מורכבות בספר מלכים,
 עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשס"ו
- K. Galling, *Die Bücher der Chronik, Ezeä-Nehemia* (ATD), Göttingen 1954
 גאלינג (1954)
- D.M. Gunn, *The Fate of King Saul: An Interpretation of a Biblical Story* (JSOTSup 14), Sheffield 1980
 גאן (1980)
- גלעד (2009) ד' גלעד, "שלהי ממלכת יהודה לפי ספר דברי הימים: עיון
 מתודולוגי", בתוך: ש' ורגון ואחרים (עורכים), עיוני מקרא
 ופרשנות ט: מנחות ידירות והוקרה למשה גרסיאל, רמת גן
 2009, עמ' 251-266
- B. Green, *How Are the mighty fallen? A Dialogical Study of King Saul in 1 Samuel* (JSOTSup 365), Sheffield 2003
 גריין (2003)
- גרסיאל ואחרים מ' גרסיאל ואחרים (עורכים), ספר דברי הימים א', עולם
 התנ"ך, תל-אביב 2002 (2002)
- R.B. Dillard, *2 Chronicles* (WBC), Waco 1987
 דילרד (1987)
- P.B. Dirksen, *1 Chronicles* (HCOT), Leuven 2005
 דירקסן (2005)

- S. Delamarter, "The Death of Josiah in Scripture and Tradition: Wrestling with the Problem of Evil?", *VT* 54 (2004), pp. 29-60 **דלמרטר (2004)**
- G.R. Driver, "A Hebrew Burial Custom", *ZAW* 66 (1954), pp. 314-315 **דרייבר (1954)**
- C.Y.S. Ho, "Conjecture and Refutations: Is. 1 Samuel XXXI 1-13 Really the Source of 1 Chronicles X 1-12", *VT* 45 (1995), pp. 82-106 **הו (1995)**
- B. Halpern, "Why Manasseh Is Blamed for the Babylonian Exile: The Evolution of a Biblical Tradition", *VT* 48 (1998), pp. 473-514 **הלפרן (1998)**
- B. Halpern & D.S. Vanderhooft, "The Editions of Kings in the 7th-6th Centuries B.C.E.", *HUCA* 62 (1991), pp. 179-244 **הלפרן-ונדרהופט (1991)**
- H.W. Hertzberg, *I & II Samuel* (OTL), trans. by D.M. Barton, London 1964 **הרצברג (1964)**
- T. Willi, *Die Chronik als Auslegung: Untersuchungen zur literarischen Gestaltung der historischen Überlieferung Israels*, Göttingen 1972 **ווילי (1972)**
- H.G.M. Williamson, *Israel in the Books of Chronicles*, Cambridge 1977 **וויליאמסון (1977)**
- H. G. M. Williamson, *1 and 2 Chronicles* (NCBC), Grand Rapids 1982 **וויליאמסון (1982)**
- H.G.M. Williamson, "The Death of Josiah and the Continuing Development of the Deuteronomistic History", *VT* 32 (1982), pp. 242-247 **וויליאמסון (1982א)**
- J. Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, trans. by J.S. Black and A. Menzies, Edinburgh 1885 **ולהאוזן (1885)**
- P. Welten, *Geschichte und Geschichtsdarstellung in den Chronikbüchern*, Neukirchen 1973 **ולטן (1973)**

- S. Zalewski, "The Purpose of the Story of the Death of Saul in 1 Chronicles X", *VT* 39 (1989), pp. 449-467 (1989) זלבסקי
- C.C. Torrey, *Ezra Studies*, Chicago 1910 (1910) טורי
- Z. Talshir, "The Three deaths of Josiah and the strata of biblical historiography (2 Kings XXIII 29-30; 2 Chronicles XXXV 20-5; 1 Esdras I 23-31)", *VT* 46 (1996), pp. 213-236 (1996) טלשיר
- L. Jonker, "Revisiting the Saul Narrative in Chronicles: Interacting with the Persian Imperial Context?", *OTE* 23 (2010), pp. 283-305 (2010) יונקר
- S. Japhet, *The Ideology of the Book of Chronicles and its Place in Biblical Thought* (BEATAJ 9), New York 1997 (1997) יפת
- S. Japhet, *I & II Chronicles* (OTL), Louisville 1993 (1993) יפת
- A. Laato, *Josiah and David Redivivus: The Historical Josiah and the Messianic Expectations of Exilic and Postexilic Times* (ConBot 35), Stockholm 1992 (1992) לאטו
- O. Lipschits, "Demographic Changes in Judah between the Seventh and the Fifth Centuries", in: O. Lipschits and J. Blenkinsopp (eds.), *Judah and Judeans in the Neo-Babylonian Period*, Winona Lake 2003, pp. 323-376 (2003) ליפשיץ
- C. Mitchell, "The Ironic Death of Josiah in 2 Chronicles", *CBQ* 68 (2006), pp. 421-435 (2006) מיטצ'ל
- S.L. McKenzie, *The Chronicler's Use of Deuteronomistic History* (HSM 33), Atlanta 1985 (1985) מקנזי
- S.L. McKenzie, *1 & 2 Chronicles* (AOTC), Nashville 2004 (2004) מקנזי
- N. Na'aman, "Death Formulae and the Burial Place of the Kings of the House of David", *Bib* 85 (2004), pp. 245-254 (2004) נאמן

- J.D. Newsome, "Toward New Understanding of the Chronicler and His Purpose", *JBL* 94 (1975), pp. 201-217 (1975) **ניוסם**
- P.J. Sabo, "Seeking Saul in Chronicles", in: P.S. Evans & T.F. William (eds.), *Chronicling the Chronicler: The Book of Chronicles and Early Second Temple Historiography*, Winona Lake 2013, pp. 43-64 (2013) **סאבו**
- U. Simon, "A Balanced Story: The Stem Prophet and the Kind Witch", *Prooftexts* 8 (1988), pp. 159-171 (1988) **סימון**
- A. Faust, "Settlement Dynamics and Demographic Fluctuations in Judah from late Iron to Hellenistic Period and the Archaeology of Persian-Period *Yehud*", in: Y. Levin (ed.), *A Time of Change: Judah and its Neighbors in the Persian and early Hellenistic Periods*, New York & London, 2007, pp. 23-51 (2007) **פאוסט**
- G. von Rad, *Das Geschichtsbild des chronistischen Werkes*, Stuttgart 1930 (1930) **פון־ראד**
- G. von Rad, *Old Testament Theology*, trans. by D.M.G. Stalker, I-II, London 1975 (1975) **פון־ראד**
- K. Peltonen, "A Jigsaw without a Model? The Dating of Chronicles", in: L.L. Grabbe (ed.), *Did Moses Speak Attic? Jewish Historiography and Scripture in the Hellenistic Period*, Sheffield 2001, pp. 225-271 (2001) **פלֶטוֹנֶן**
- S.B. Frost, "The Death of Josiah: A Conspiracy of Silence", *JBL* 87 (1968), pp. 369-382 (1968) **פרוסט**
- י' קיל, *דברי הימים ב, דעת מקרא, ירושלים 1986* (1986) **קיל**
- C.F. Keil, *The Books of the Chronicles*, Edinburgh 1873 (1873) **קייֶל**
- B. Kelly, "Messianic Elements in the Chronicler's Work", in: P.E. Satterthwaite et al (eds.), *The Lord's Anointed: Interpretation of Old Testament Messianic Texts*, Grand Rapids 1995, pp. 249-264 (1995) **קלי**

- R.W. Klein, *I Chronicles: A Commentary*, Hermeneia, (2006) קליין
Minneapolis 2006
- I. Kalimi, *The Reshaping of Ancient Israelite History* (2005) קלימי
in Chronicles, Winona Lake 2005
- G.N. Knoppers, *I Chronicles 1-9: A New Translation* (2004) קנופרס
with Introduction and Commentary (AB), New York
2004
- G.N. Knoppers, "Israel's First King and 'the Kingdom (2006) קנופרס
of YHWH in the hands of the sons of David'. The
Place of the Saulide Monarchy in the Chronicler's
Historiography", in: C.S. Ehrlich and M.C. White
(eds.), *Saul in Story and Tradition*, Tübingen 2006,
pp. 187-213
- M.D. Knowles (ed.), "New Studies in Chronicles: A (2006) קנופרס
Discussion of Two Recently Published Commentaries",
JHS 6 (2006), pp. 82-87
- G.N. Knoppers, "'To Him You Must Listen': The (2013) קנופרס
Prophetic Legislation in Deuteronomy and the
Reformation of Classical Tradition in Chronicles",
in: P.S. Evans & T.F. William (eds.), *Chronicling the
Chronicler: The Book of Chronicles and the Early
Second Temple Historiography*, Winona Lake 2013,
pp. 161-194
- C.E. Carter, *The Emergence of Yehud in the Persian (1999) קרט
Period: A Social and Demographic Study* (JSOTSup
294), Sheffield 1999
- W. Rudolph, *Chronikbücher* (HAT), Tübingen 1955 (1955) רודולף
- J.W. Rothstein & J. Hänel, *Das erste Buch der Chronik (1927) רוטשטיין והנל
(KAT 18/2), Leipzig 1927*

- W. Riley, *King and Cultus in Chronicles: Worship and the Reinterpretation of History* (JSOTSup 160), Sheffield 1993 ריילי (1993)
- K.A. Ristau, "Reading and Rereading Josiah: The Chronicler's Representation of Josiah for the Postexilic Community", in: G.N. Knoppers & K.N. Ristau (eds.), *Community Identity in Judean Historiography: Biblical and Comparative Perspectives*, Winona Lake 2009, pp. 219-248 ריסטאו (2009)
- W.M. Schniedewind, *The Word of God in Transition: From Prophet to Exegete in the Second Temple*, Sheffield 1995 שנידווינד (1995)